

A.Gergely András

Hogy ne legyünk többé gyarmat...

(Balassagyarmati elit-családok státuszreprodukciója)

Kisvárosi tér, definiálatlan lokális státus

Számos kutatás készült már, mégis alapvetően keveset tudunk kisvárosainkról. Mindmáig hiányzik többségük mentalitás-történeti föltárása, hiányzik a kultúra historikumát és helyi jelentéseit átfogó antropológiai analízis, nem neveztek meg időtállóan az érdekszerveződés kisvárosi típusait, a lokális identitástudat specifikumait, szerep és funkció egymásra vonatkoztatott jelentőségét, s főképp megkülönböztetett táji történetét. Pedig a kisvároshoz legelőször is történelem kell és helyi öntudat, a munkakultúra és a közösség-alakítás esélye, piackörzet és prosperitás reménye, vagyis egy "kultúra-egész" és annak tradíciója. Ezért Balassagyarmat fejlődésrajzát sem lehet anélkül megrajzolni, hogy föltárnánk a betelepített szlovákok történeti jelentőségét, hogy tisztáznánk a vallási csoportok erőterét, a nyelvi struktúrák és szubkultúrák minőségét, vagy megneveznénk a városnak a Felvi-

dékhez, a Palócföldhöz, Szécsényhez, Váchoz és Salgótarjánhoz való viszonyát. Kisvárosaink történeti szerepét és mostani jelentőségét firtató kutatók történetiszociológiai és néprajzi föltárásai talán ezért is eléggé szegényesek; ugyanis a városiasodás pusztá formáinak, a formális tervszámoknak és mutatóknak szociológiai elemzése csupán pompás díszletek értékelését jelenti, de nem a társadalmi valóság teljességét. Ugyanez a helyzet a helyi társadalmak virtuális "egységét" mérlegelő felfogással, hangoztassák ezt akár politikusok, gazdászok, jogászok vagy politológusok, a makrotársadalmat amúgy jól áttekintő struktúra-elemzők, vagy bárki más.

A kisvárosi díszletek mögött ugyanis rendszerint mindmáig föltáratlan *közösségiség* és sajátos mentalitás van, nemegyszer korántsem csak földrajzi vagy értékrendbeli, hanem inkább történeti vagy politikai okokkal magyarázható csöndes elszigeteltség, amely olykor együtt jár az elnyomott identitástudattal, az elmaszatolódott érték-

rendszerrel, a sárbatiport lokálpatriotizmus-sal, a szerepvesztéssel vagy a zsákutcás el-zártsággal. Ezek a mögöttes jelenségek ugyan a falutelepülések többségében is megtalálhatók, de épp a kisvárosi polgárosulás folyamata (valamint hatása a falusi népességre) olyan módon akadt el, hogy az egy hosszú történeti trendre nyomja rá bélyegét.

A városi-kisvárosi miliót az intézményes érdekközvetítés, az operatív beavatkozás kényszerei és a centralizált párthatásköri szemlélet igen keményen körülhatárolta az elmúlt negyven évben; emellett a gazdasági és igazgatási fejlesztés is kényszerekkel vette körül a korábban még életképes autonómiákat. A pártdöntések állami és igazgatási döntéssé válása, a formális öngazgatás és az érdekképviseletek megnyírbálása egy monumentális transzmissziós szíj hajtókerékévé tették a kisvárosokat, amelyek korábban a maguk gazdaság- és társadalom-szabta közösségi terében formáltak ki saját szerepüket, jelentőségüket.

A hazai városfejlődésben a lakótelepek homogenizálása, a helyi érdek és akarat degradálása, valamint a redisztribúció vezérelvéként alkalmazása immár a teljes öntudatvesztéshez, szereptévesztéshez segítette a magyar városokat, s jelentősen pusztította a helyi "mi"-tudat maradványait is. Ebben a társadalmi-történelmi települési térben mindennek ellenére nem az alávetett osztályok, hanem a települési népesség meghatározó bázisát adó középosztályok és helyi elittek szenvedték el a legnagyobb vereséget és veszteséget. A most kialakuló új középréteg már nem a polgárosult paraszt, nem a városiasult munkás vagy kereskedő, az iparos vagy a szolgáltatást nyújtó, hanem egyrészt az ingázó, a kétlaki proletár, akinek életstratégiája, életmódmodellje sajnálatos mó-

don nem őriz éltető tradíciókat a múltból, nem épít jövőt a jelenből; ugyanakkor a fel-törekvő vállalkozói réteg életéselye nem a polgári normák által körülírt, hanem a hirtelen meggazdagodás, a kockázatos merészség és rátarti sikerképesség és gyors mobilitás-készség által serkentett. Ez a karakterét tekintve elmaszatolt identitású "új polgár" ma a kortárs kisvárosi társadalmi fejlődésmodell alapja, amiről árulkodik az értékrendek struktúrája, a helyi függésrendszer kisvárosi modellje, a mozgásdinamizmus, a közösségi kapcsolati konfliktusok jellege, s általában a lokális közösségek és önállóságok válsága, hiánya.

Közismert ma már a visszafordíthatatlan folyamat, amelyben mintegy évszázada az ország határszéli településeiről a megyék illetve az ország centruma felé, az infrastruktúrával jobban ellátott falvak-kisvárosok felé áramlik a népesség. A Budapest felé vonzódást a Trianon utáni és az 1945-öt követő határ-mizériák és területvesztések tovább erősítették. Nyilvánvaló, hogy e trendnek a kisvárosi helyi társadalmak öntörvényű és sokrétű kultúrájára (hagyomány-maradványaira) igen kegyetlen hatása volt és van. A kultúraközvetítés formalizált intézményrendszere és a kommunikáló társadalmi alrendszer nem nyújt védelmet a fölülről eltervezett urbanizációs és iparosító stratégiák ellen. A történeti trendek huszadik századi szereplői végképp reménytelen folytatói a félbeszakadt, az erőltetett és a megkésett polgárosodásnak, a serkentő mentális légkör hiányában zsákutcássá lett településhistóriának, különösen azután, hogy a trianoni határmegvonás számos jól prosperáló régióközpontot (gondoljunk itt Kassára, Szabadkára, Aradra, Nagyváradra, Sopronra, Nagykanizsára, stb.) szó szerint elvágott annak települési környezetétől, pia-

cától, történetileg rögzült gazdasági és társadalmi terétől, kulturális gyökereitől.

Balassagyarmat ugyanezért lett valószínű mintapéldánya a periférikus megrekedtségnek. A húszas évek óta a kisvárosi infrastruktúra kialakítása "nem-rentábilis beruházásnak" minősült a közszéppolitika igazgatási céljai és a társadalmi mozgások tendenciái alapján (az egyedüli kórházat és orvosait leszámítva, akik régóta megyei feladatokat láttak el). A második világháború után a "csinált városok" ráadásul azt a maradék energiát is elszippantották a szerves kisvárosi fejlődéstől, ami véletlenül helyben megtermelődött a történelmi idők során.

Az *elmúlt évtizedben* a kisvároskutatási tapasztalatok szerint egy új *populáris ellenkultúra*, nyilvánosság-igény, autonómiavágy követelt helyet magának a közigazgatási, gazdaságpolitikai és kommunikációs politikák helyi, sőt országos platformjain. Ez a folklorizálódási(?), mozgalmi(?), vállalkozási és reprivatizálási(?) folyamat egy új *szociálpolitikai térszerkezet* kialakulását ígérte. Pontos irányai, erővonalai még nem látszanak tisztán, de remélhető, hogy az igazgatásjogi enyhülés, az önkormányzati szabadságjogok visszanyerése után, a túlcenralizált és pártirányított várospolitika megszűnése nyomán valami újszerű, autonóm, szerves fejlődés indul el. Talán a régi kereskedő- és agrárvárosok mezőgazdasági népességének növekedése és ezzel párhuzamos relatív előregedése visszafordul majd, s esetleg a fiatalabb generációk vállalkozásképessége lesz az új öntudat, a gazdasági találményesség és a települési autonómia legfőbb eszköze. Talán egy-egy régi település képes lesz megkapaszkodni saját gyökereibe, hagyományába, kulturális mintáiba, vagy mintaadó társadalmi csoportjainak újjáéledése segít új szerepre találni, amihez vi-

szont szüksége lesz önképének tisztázásához és múltképének megtisztításához. Ehhez próbálok dolgozatommal hozzájárulni.

A magyar kisvárosok nemcsak egy specifikus világ helyszínei, nem pusztán térképre rótt közterületek, hanem olyan *társadalmi terek*, amelyek helyi atmoszférájához évszázadok óta kötődnek sajátos kölcsönviszonyok, érdekterek és kompromisszumok, struktúrák és funkciók, kooperációk és intim kommunikációk is.

A kisvárosi kultúrákban rendszerint, s Balassagyarmat esetében különösen is a környező vidékkel való kapcsolat a meghatározó, s ez előbbre való a megyéhez vagy a fővároshoz fűződő igazgatásjogi kapcsolatnál vagy alárendelt viszonynál is. Minden *helyi közösség* kompromisszum-kényszerreit ugyan történelmi idők óta a merev besorolási (igazgatási, katonai, gazdasági, stb.) szerepleosztások határozzák meg sok szempontból, de a kultúraátadás és a tradícióátvétel "morális" kötelezettsége ezeknél nagyságrenddel erősebb késztetést jelent a városi társadalmi térben *meghatározó szereplő* polgárság révén. A "totális szocializmus" idején a társadalmi struktúra manipulálása és az ágazati preferenciák elosztása halmozódó hátrányként jelentkezett a kisvárosi milióban, s mert az állami- és pártirányítás megteremtette a területi érdekrendszert, az ettől való függetlenedés vágya és a települési önállóság kérdése korszakos program lett. A gazdasági-termelési cseremechanizmusok a történelmi integráció esélyeit rontották, kihatottak a társadalmi kapcsolatokra és a kultúrafelfogás vagy -átörökítés rendjére is - de épp a kisvárosokban még életképesen megmaradt tradicionális segített megőrizni az oktrojált kultúra elleni közérzetet és a társadalmi szolidaritást. Gondoljunk itt a kiskőrösiek szlovák etnikus identitására

vagy a bajai bunyevácokra, az északi hegyvidék interetnikus áramlataira, kölcsönhatásaira, vagy a nyugat-magyarországi városok osztrák-német orientációjára, s minden településeken a más (vagy a kettős) identitás megmaradására...

Táji és történeti szempontból számos alföldi agrárváros kiüresedett, számos polgári hagyományú felvidéki város elerőtlenedett, s még ennél is több új ipari település növekedett föl szerves kulturális örökség és az azt hordozó történelmi polgárság nélkül. De épp a köztulajdonhoz és a település egészéhez való viszony nagyon jellemzően kisvárosi maradhatott a meglévő történeti kisvárosokban, avval együtt is, hogy külterületi népességük relatíve magas maradt, térbeli határak viszont csökkent, tehát a település magja nagy vonzáskörzettel együtt működhetett csupán, ami viszont rontotta a hozott tradíciók megmaradásának esélyét és a társadalmi, kulturális vagy etnikai csoportok relatív autonómiájának megőrzését.

A makrotársadalomban lezajlott foglalkozásszerkezeti változások miatt a legtöbb városkában, így Gyarmaton is (főként Trianon és 1945 után) igen megfogyatkozott (különösen a második világháborút követően) a kereskedő-polgárság létszáma, csökkent a hagyományos agrárnépesség jelentősége, nőtt viszont a külterületi és falusi bejáró-ingázó réteg aránya. A társadalmi státus sajátos viszonyt jelent a táji-történeti felfogásmódok, a kulturális szerepviseledés, a magatartási szabályok és a kollektív kapcsolatok, illetve a kooperációk terén. A hagyomány alapján a városi helyi társadalmakat spontán rendek tagolták még fél századdal ezelőtt is, sajátos csoportviselkedési szabályok és konvenciótisztelet működtették, amelyek keretein belül *védekező élettelenség* ébredt föl a helyi társadalom

fiktív "egységét" hatalmi szóval kialakító igazgatási irányítás ellen. A hagyományokat minden helyi társadalomban jogszokások, közösségi szankciók védik, a kulturális különbségeknek pedig szinte egész hierarchiája veszi körül a hétköznapi viselkedést. Táj és műveltség, lokális civilizáció és jellemző szerepviseledés összefüggő rendszere áll készen egy védekező magatartás pajzsaként, s ez, a hatalom által sokszor "elmaradottnak" titulált konformizmus a szociális függőségek és szocializációs minták egészen archaikus variánsait rejti. A térbeli mozgás és a térbeli eligazodás biztonsága olyan teritoriális *biztosíték* és olyan kapcsolati *szolidaritás* jegye lesz, amelyet sem a jogi vagy történeti kiváltságok, sem a települési szintű autonómiák megvonása nem gyöngíthet - legfeljebb elföd, láthatatlanná tesz.

Minderre azért kellett itt kitérni, mert valójában a városi elit életesélyeit, a megmaradás és az átörökítés, a tradíciótartás és a modernizálódás, a politikai változás és a települési autonómia egymást metsző törekvéseit, attitűdök egymásra rétegződését fedi el Balassagyarmat közelmúlt félévszázados társadalmi struktúra-"fejlődése". Ebben a városban a népesség háromnegyedét tette ki a zsidó, szlovák, szerb és német lakosság a *századfordulón*, hatféle nyelv és vallás jelezte az együttélő etnikumok kulturális heterogenitását. Ennek a tájegységnek nem volt még egy olyan városa, ahol ekkora lett volna a városon belüli *szellemi-értelmiségi elit* aránya a többi strukturális csoporthoz képest.

A város *hivatalnokrétege* is a megszerzett vármegyei székhely-státusznak, egy igazgatási központnak megfelelő nagyságú volt, talán egészen a második világháborúig. Igaz, a régi *politikai elit* egy része egzisztenciálisan nem kötődött a városhoz, gyakorta inkább vidéki

kúriáján élt birtokosként, és a gyarmati politikai közélet sem igazán igényelte e dzsentrí-arisztokrata társadalom folytonos jelenlétét. Minthogy a város kereskedelmi és piacközpont volt, igen jelentős volt és maradt egészen a második világháborúig e regionális gazdasági központ *kereskedőrétege* (főként zsidó lakossága). Ugyancsak a piaci és gazdasági körülmények miatt lehetett jelentős a város jószág- és terményfeldolgozó *iparosrétege*. Nem feledhetjük továbbá, hogy a trianoni határ fenntartását biztosító *karonáság*, és a vasútforgalmat bonyolító *vasutaság* is számottevő volt. E rétegek térbeli elkülönültsége is egyértelmű volt a múltban, s a zsidó nagykereskedők főutcai és óvárosi házai, az *értelmiség* kertvárosias villái, a főként szlovák mezőgazdasági *cselédség* és parasztság "parasztnegyede", a vasutastelep és a lak tanya minden népességkeveredés ellenére ma is térképre rajzolhatók, hiszen a városrészek viselik is e történelmi-topológiai neveket. Viselet, foglalkozás, lakóhely, nyelv, vallás és kulturális magatartás jelezte a városlakók csoport-hová tartozását, térbeli-társadalmi identitását.

A társadalmi feltörekvés elfogadott normái meghatározottak voltak, de például az iparos vagy kereskedő emberek szorosan összetartottak, egy sajátos zárt világban éltek, s ugyanilyen zárt világban élt a humán értelmiség, amelynek a bírói és az orvosi kar volt a vezető rétege. A pedagógus réteg akkor sem volt olyan nagyon megbecsült, s kénytelen-kelletlen eszköze is volt a feltörekvő falusi diákság mobilitás-korlátozásának. Talán ez is egyik oka lehetett annak, hogy a város szerves értelmisége arra az útra tért, amelyen a huszadik század legtöbb magyar kisvárosának értelmisége is a fővárosi száműzetés felé indult.

A térbeli rétegződés általában belső normatív feltétele a helyi, kisvárosi társadal-

mak működésének, s a kötődés, a település saját érdekeréhez fűző viszony teszi szociológiai is konkrétta az egyén helyzetét.

Balassagyarmat fejlődésárnyékba került 1919 után, és a településhierarchiában elfoglalt helye igen szánalmassá lett - viszont a társadalmi mikrozónák térbeli stabilitása, megmaradása a lakópolgári tudat továbbélését segítette.

A felvidéki kisvárosiaság a XX. században már nem a nyelv és az öltözet egyneműségében érhető tetten, mint mondjuk XVIII-XIX. században, hanem inkább az etnikulturális és szocializációs mintákban, a tradíciókban, melyek nemcsak történelmileg hozott örökségelemek, hanem rituálék, csoportszintű modellek, szokásjegyek is. Ezek a területi hovatartozást nem a nyugatmagyarországi vagy a bodrogi közeli identitástudathoz teszik hasonlóvá, hanem a gazdálkodás, az éghajlat, az életmód jellegzetesen palócos, felvidéki, "szlovákos" típusaihoz. E "kelet-európaias" szférában a modernizáció, az industrializáció, a "földről és kívülről" hozott progresszió mindig több ellenállást váltott ki, mint a nyugati országokban. Más volt a haladásfogalom, a tér- és időfogalom, más a tempó az új iránti befogadásban, más tehát a pszichikai tér és a kommunikatív kapcsolatrend, mint egyebütt.

A városnak és környékének lakosságát, a települések lakóinak térbeli megjelenés-módját és mozgásdimenzióit kétféle viszony is meghatározta. Egyrészt nem volt érvényes ebben a kultúrtájban az a merev felosztás, amely az urbanizálódott és a rurális társadalmakat különbözteti meg a világ java részén. Hiszen Gyarmat lakói ugyanabban a szociokulturális mezőben városiak és falusiak, iparosok és agrárosok egyszerre, parasztok és polgárok, kereskedők és termelők egyidőben. A városi térben ennek ellenére

vallási, szellemi, mentalitásbeli és viselkedésbeli övezetek is meghúzhatók voltak, nemcsak igazgatási, képviseleti vagy munkamegosztási határvonalak. E mikromodell is kénytelen eltűrője volt az uralkodó körök mindenkori utasításos jellegű politikájának, s elszenvedte ez a kisvárosi társadalom a keményen irredenta nemzeti egységesítést, később a homogenizáló szocialista pátoszt, majd a rendszerváltó nemzet-kreálást is, amelyek a tájegységi és települési identitás fölszámolását, a termelési erőforrások és társadalmi erők átrendezését célozták. A helyhez, térhez és környezethez kötöttség azonban emocionálisan feltöltött, illetőleg tudatalatti sztereotípiákkal is védelmezett jelenség, amely képes volt ellenállni a konszolidációk, asszimilációk és modernizációk alantás térségi folyamatainak. De Balassagyarmat esetében is az a kérdés: mennyire ?

(Kis)városi érdekilemmák

A magyar társadalomfejlődés 1945 utáni szakaszában bekövetkezett az agrárszféra átszervezése, az agrárnépesség városba és iparba kényszerítése, de mindez kihatott a településstruktúra térbeli szerkezetére, funkcióira is, ami meg kellett határozza a paraszttársadalom sorsát, számbeli redukálásának mikéntjét, a társadalmi középosztályok szétzilálásának módját és az ipari munkaerő röghöz kötésének formáit is. Politikai szinten erre a folyamatra mint "objektív szükségszerűsége" hivatkoztak évtizedekig, habár az érintettek korántsem a kommunális viszonyok, a helyi érdekek és a települési szintű önállóság biztosítékát látták benne. A településpolitika elvei szerint ugyanis a "gazdaságtalan" méretű lakóterületek visszaszorítása, megszüntetése célszerű uralmi eszköz volt - ezt a gyarmati Óváros lassú, de folyamatos felszámolása pél-

dázza. Az érdekközvetítés intézményrendszerét részint az országos központok, részint a megyék kaparintották kézbe, s ezzel a kisvárosok, gyakran véggépp elveszítve történelmi autonómiájuk maradékait is, az igazgatási és gazdasági-politikai elnyomatás szférájába kerültek; racionális jövőkép nélkül, organikus összefüggések és lakóhelyi integrációk ellenében valósult meg minden, ami egyáltalán megvalósult. A kisvárosok nyilvánvaló érdekhátrányba szorultak, bürokratikus alárendeltségbe kerültek, s egy mesterségesen kialakított versenyhelyzetbe jutottak, sorsuk sokkal inkább a centralizált fejlesztési elosztástól, mint lakosságuk megtartó erejétől, tipikus karakterétől vagy az egyes lakossági-társadalmi csoportok-rétegek kvalitásától függött. S minél ősbib történelmi gyökérű egy város, minél szélesebb körű volt táji környezetével kialakult szerves kapcsolata, annál drámaibban magára maradt korábbi funkciójának elvesztése esetén.

Balassagyarmat históriájában is érvényesült a trianoni határmegvonás erőmegosztó hatása: a város egyötödének elvesztésével, mozgásterének, piacának, forgalmának, szerepének csökkenésével, a lakosság szétválasztásával és a város meghatározó jelentőségű társadalmi kapcsolatrendjének, kooperációs köreinek szűkülésével járt együtt.

A szerves polgári fejlődés folytatása helyett Gyarmat kényszerpályára került, új határmenti szerepe kihatott a lakossági térbeli kapcsolatokra, a vonzáskörre, a piaci, kulturális, gazdasági, oktatásügyi, demográfiai és egyesületi életre is. Szerepe és részben mentalitása is *politikailag konzervatív* lett.

Nem voltak "nagy kommunista családok" Gyarmaton, alig akadt szocialista vagy szocdem párt-identitás, s nem maradt a vá-

rosnak olyan lokálpatrióta vezetője sem, aki védeni tudta volna a város státusát a hatalmi gyarmatosítás ellen. Az elszigetelődés és a bezáródás hozzájárult a későbbi mellőzéshez, az ipartelepítés hátráltatásához és az igazgatási jogkörmegvonáshoz (megyeközponti szerepkör helyett járási szerepkörű lett), s nem utolsósorban a korábbi városzerepét biztosító társadalmi csoportok, főleg az elit "emigrációjához".

Bármily kicsi egy város, lakosságát és érdekszféráit tekintve akkor is rétegzett, többszörösen tagolt. Ezek a városon belüli társadalmi érdekszférák mindenütt sajátos hierarchiát, változó erőterű szerkezetet, *térstruktúrát* alkotnak, ami nem valami absztrakt tárgyi lenyomata valamely helyi társadalomnak, hanem a helyi történelem, az emberi-kapcsolati viszonyok összessége, vagyis egy folytonosan változó metszéspont a történelmi idő horizontján. Éppen a térbeli-társadalmi, történelmi és mentális tagoltság megléte és állandó változása az, amely már kezelhetetlen a bürokratikus érdekszervezeti mechanizmusban, holott „egyenműsítése” csöppet sem szolgálja a valódi helyi érdekeket, a település egészének és részeinek autonóm céljait, az ott élők boldogulását. Mivel az intézményes képviseletnek, a lokális érdekérvényesítésnek a tanácsi-igazgatási, szakszervezeti vagy ipari-ágazati és pártvonalakon voltak hivatalosan működtethető pályái, így mindenféle egyéb társadalmi-közösségi érdek csak a szabályozott érdekszervezeten kívül, *kapcsolati tőke* formájában törhetett érvényesülése felé.

Egy település, egy kisváros saját érdekei az erőltetett iparosítás korszakában rendszerint csakis az *informális érdekszférában* jelenhetnek meg, s ennek az informalitásnak működtetésében, generálásában és fennmara-

dásában van *főszerepe a helyi elitnek*. Nyilvánvaló, hogy az érdekérvényesítés felülről szervezettsége, engedélyezettsége jelenti a települések akaratának, szándékai érvényesülésének egyik fő akadályát, s a kiépített intézményes korlátok határolják az értelmiség legális mozgásterét is. A területi érdekviszonyok kézbentartói az eltérő helyi érdekeket rendszerint egységesíteni próbálják.

A különböző közösségek életmódja, a lakóhely és az életter, vagy a munkahely és a család szintere lehet ugyan egyenértékű a tradicionális városi közösségek kultúrájával, de a balassagyarmati társadalom Trianon utáni szerepvesztése, a népességcseréket követő etnikai-kulturális megosztás, majd a helyi kereskedőpolgár zsidóság negyvenes évektől kezdődő pusztítása hozzájárult ahhoz, hogy a város a kiemelt szerepkörű, megyeközponttá avanzsált Salgótarján mellett visszaesett jelentéktelen kisvárosi státusába.

Balassagyarmat egyébként már a XVIII. század óta a szüntelen küzdés városa volt, ahol a megyeszékhelyi jogállásért, a felvidéki piacért, az összekötő szerep megtartásáért folyt a küzdelem másfél száz esztendeig, amit a sértettség közérzete követett (1920 után), majd 1945 után a Barankovics-féle Demokratikus Néppárt melletti szavazás a „kispolgári reakciós város” minősítést eredményezte.

A totális státuszvesztés tehát főként a huszadik század második felében következett be, ami fölöttébb elősegítette a tradicionális értelmiségi elit deklasszálódását illetve elmenekülését. De, mert egy város nem csupán politikai és gazdasági tevékenységek központja, hanem rituálék, kulturális minták, szimbólumok, kommunikációs viszonyok, magatartások, modellek és ideológiák sajátos integrációja is, ezért számos eleme

megmarad a régi értékrendnek (gondolok az egyházak hatására, a helyi ünnepekre, az etnikai-kulturális kölcsönhatásokra, a kollektív emlékezetre, a munkakultúra időbeli és térbeli tagolódására, a társas mezőben kiépült rangok, presztízsek, megerősítések, sőt a függésvizonyok komplex mechanizmusa-ira, stb.), amelyeknek nagy jelentősége van Gyarmat későbbi elitjének szempontjából.

Balassagyarmaton a területi egységekhez kötött társadalmi egységek térben is elkülönült alakzatokat eredményeztek, önálló specifikumokkal rendelkező kistérsadalmak kialakulását segítették elő (lásd bővebben Tausz 1993, 16. p.), s e mikrotársadalmak "túlélő" technikái a mai napig is tapasztalható eszközei a megmaradásnak.

A gyarmati elit a felhalmozó váltótársadalom régi, évszázadok alatt kialakított stílusjegyeit viselte és őrizte meg annak ellenére, hogy ma már visszahozhatatlan a feudális nexusok hálózatának, a társadalmi kapcsolatrendnek régies formája, s aligha biztosítható a szocialista korszakban kialakult társadalmi relációk kontinuitása. Talán egy új polgárosodás esélye még megvan, de jó ideig kérdés marad ezután is, hogy megtalálja-e helyét ez a gyarmati elit, s ha igen, milyent?

A modern nyugati világban egy város a magaskultúra fellegvárának számít; a magyar kisváros viszont csupán átmenetet képez a "kis és nagy kultúrák" találkozási pontjain, megőrzi és terjeszti, megváltoztatja és átalakítja ezeket. A változások korában a helyi elit hagyományos helyzete, sajnos a legtöbb magyar kisváros esetében, így Gyarmaton is fölöttébb módosult, hiszen nemcsak valamiféle iparosodás utáni kultúrát kapott a régi megyeközponti szerepkör helyett, de értékrendjét ettől kezdve szerves lakossága mellett az ingázók, idegenek,

"jöttmentek" hatalmas tömege is átalakította. Egy Balassagyarmat nagyságú város még befogható, de ha azt a személyes szférán túlnyúló nagyságrendű lakótér, egyúttal a társas érintkezés sok szálból összefonódott hálózata is, amelyet a kommunikációs tartomány kiszélesedése, az értékrendek sokfélesége, a kapcsolati kultúrák burjánzása tesz a falutól és a középvárostól vagy a nagyvárostól eltérővé. Úrhatnamságok, patológikus jelenségek, maníros dzsentroid viselkedésminták ugyancsak tipikusan kisvárosi sajátosságok ezen a tájon, amelyet a harmincas évek elemzői, s főként a szociográfus *Szabó Zoltán* nem véletlenül a Mikszáth-i hangulatú penészvirág-tenyészet, a Madách-i tragikusság és a táblabíró világ jellegtelenségének kotyvalékaként, valamiféle álpalócos maradványként jellemeznek.

Szabó Zoltán úgy látta, hogy Gyarmat a harmincas években "hivatalváros", lankák és kastély-kúriák közül kibukkanó vármegye-házával, amely keresztben áll a város vasút-utcájának, s két szárnya szimbolikusan a törvényszékre és börtönre, illetve a városházára könyököl. A város fakó szürkeségét nem a gyárak korma, nem a munka és az élet füstje festette, hanem az idő, amely elmegy fölötte tétlenül. Igaz, 1791 óta megyeszékhely, de a megye piaca utóbb a természetes földrajzi középre, Szécsénybe került, így Gyarmat a felvidéki forgalomtól és piactól elesett, az ipart Tarján kapta, s azután elorozta a megyeközponti gazdasági fejlesztést is.

Szabó Zoltán szerint Gyarmaton a vármegye fontosabb volt, mint a város, a dzsentri fontosabb, mint a polgárság, a kaszinó fontosabb, mint a középréteg, amely felépítette.

A városra az átmenetiség, az ideiglenesség a jellemző, kevés a tett és az alkotás, s a

város nem mint város, nem mint közösség akar érvényesülni, hanem a gyarmatiak akarnak előbbre menni magában a gyarmati társadalomban. Mindenki más akar lenni: a dzsentri arisztokrata, az iparos középosztálybeli, a paraszt meg altiszt vagy iparos. A belső mozgás nem tiltott, csak nehéz, és fölémészti a feltörekvő erőt és szándékot, ezért mindenki fölfelé néz és lefelé taszít. Itt találhatóak "a legmegbízhatóbb lenézői osztályuknak, vagy fajtájuknak, a legdurvább németből jött magyarok, a legantiszemitább kitértek. Iparosokból lesznek a legszolgább hivatalnokok és az alsó szociális rétegekből a legantiszociálisabb emberek. E kapaszkodás nemcsak annyit jelent, hogy mindenki fölfelé akar jutni, hanem hogy mindenki tele van gátlásokkal... Hisztérikus társadalom ez, különösen a felsőbb rétegekben, tele takargatni, titkolni valókkal, félelmekkel, rettegésekkel és vágyakkal. Ilyen bizonytalan, ingadozó, öntudat és önbizalom nélküli társadalmon, ilyen városiatlan, összevissza, stílusára és saját életformájára nem talált várososon könnyen lehet teljhatalmú úr egy szép, nyugodt, tisztastílusú, mértékletes, de gőgöspompájú vármegyeház és az a szellem, amelyet megtestesít." (Cifra nyomorúság, 218-230. p.).

Szabó Zoltán több mint tízoldalnyi áttekintése a városról sajnos igen keserű, s nemcsak az úrnép, a sorvadó kispolgárság, a földjehagyó parasztság vagy a városszéli lesüllyedt félproletárok "jellegtelen szomorúsága" és "unalmas nyomottsága" szempontjából tanulságos, hanem a szerepvesztés, a szerepnélküliség szociografikus élménye miatt is kulcsfontosságú.

Igaz, Szabó Zoltán nemcsak Gyarmatról, hanem lényegében a Dunától Tarjánig terjedő *kisrégiónyi tájról* írja ugyanazt a keserű jóindulattal terhes kritikai véleményét, amelyre

a határvonal, a korlátos iparosítás, az alulfejlett mezőgazdaság nyomta rá bélyegeit. S mert e táj népessége korántsem oly szomorú és elzárkózott, azért legjobbjai és jobbra törekvői igen hamar megtalálják a lejtős utat Vác és Pest felé. A táj közvetítő szerepű volt: "hídnak rendeltetett... szükségképpen ellenétes tájak közé, minden hatások befogadójának, alkalmazójának és továbberesztőjének" maradni, vagy "előlépni" hazai Felvidékké, ahol az értelmiséget a lehetőségek és alkalmak szorításában vergődő dzsentri elemek túlsúlya fogja vissza, ami azután meg is látszik a város társadalmi szerkezetén (ld. Cifra nyomorúság, 27-29. p.). "Balassagyarmat zsidósága körülbelül megfelel a falusi zsidóságnak, nagyobb mértékben. A gettó ucáiban saját életük fülledt melegében élnek az ortodoxok és csak néhány került fel az úri társaságba, ügyesen alkalmazkodván a társaság kívánalmaihoz" (u.o. 213. p.).

Szabó Zoltánt ide-idézнем éppen az általam *kisvárosi sajátosságokként* jellemzett élettények, a térbeliség, a tradíció, a városi polgári szellemiség öröksége vagy reprodukálódása miatt fontos.

A mai Balassagyarmat általánosságban kevésbé színes, mint ami egy szűk építészeti együttesből és egy még szűkebb körű tradicionális polgári szellemiség megmaradásából képzelhető lenne. Azonban a zsidó kis-, közép- és nagypolgárság java részének (mintegy 2000 embernek) deportálása után is megmaradt benne annyi *mentális örökség*, ami talán elegendő lehet magának a városnak státuszreprodukciójához.

Jogos kérdés lehet: mit nevezhetünk ebben a városban *elíttek*?

A hétköznapi tudatban egyfelől a jól élők, a látványosan jól lakók, a privát szférában választékos millió-hatással bírók vagy

politikai szinten a tényleges és kizárólagos befolyást gyakorlók körét sorolják az elitbe.

Hipotézisként ez elfogadható is lenne, de hozzá kell vegyük a sem gazdasági, sem politikai szinten *nem reprezentált elit-csoportot* is, a *kulturálisat*. - Abban az értelemben, ahogy kiválasztódik, ahogy megújul, ahogy önmaga túlérnyesítése nélkül is jelen van, ahogy átörökíti értékeket, normákat, életformát, integrációs struktúrákat és ideológiákat, ízlést, zártságot, hatékonyságot vagy tudást. Érdemes ide sorolni a kapcsolati elitet is, amely a maga kulturális nivóján, családi és társasági körében, szakmai vagy vallási-hovatartozási miliójében hordozza egy bizonyos típusú hatékonyság rejtett dimenzióit, amelyek nem mérhetők jövedelemmel vagy lakásminőséggel, de érzékelhetők egy kommunikatív szférában, egy bármily poros, mégis konzekvens értékterben, amelyek megtalálhatók az életforma-azonosságokban, a társadalmi integrációs mechanizmusokban, az értékrend közösségében, az életvezetési stratégiákban, stb.

Úgy tapasztaltam, hogy Balassagyarmaton számos család van, akik ezekre akkor is példát, modellt nyújtanak, ha az egyes organikus életforma-típusok már nincsenek meg itt a maguk sértetlenségében. Ennek a "rejtett elitnek" szinte minden tagjára is érvényes az *életstratégiák* egymásra rétegződése, "strukturált individualitássá" változása. Talán ama bizonyos Pest felé vezető lejtős út, s a város megbicsakló történelmi szerepéből adódó hátrányos helyzet eredményezte, hogy Gyarmat semmivel sem rosszabb ma már, mint egy átlagos nyugati kisvároska, fölhígult és/vagy eltörölt polgárságával, ki sem alakult munkásságával, gyökértelen iparával, megcsontított térségi szerepével.

A helytörténész *Majdán Béla* szerint az 1945-47-es korszakban a város a polgári

pártokat részesítette előnyben, 1950-től már nem volt megyeszékhely, elszenvedte a második igazgatási-szerepköri funkcióvesztést, majd a káderezést, a szakapparátus szétverését, a szerves értelmiség felmorzsolódását, ami nyilván ismét elősegítette (főltehetően a legrátermettebbek) elvándorlását, előidézte az "osztályidegenek" státusvesztését és/vagy deklasszálódását, elfojtotta a vallási-kulturális-egyesületi élet maradványait, s mindehhez jött még a "hatellemis" vezérek korszaka, a polgári iparosság fölszámolása, a város régi karakterének elmaszátolása. Viszont - ugyancsak Majdán szerint - ezt követte a hatvanas évek közepétől a politikai "ébredés", a makrotörténelem változása, a túlélő generációk új szerepkerevése, a megőrzött sokféleség élesítése és a "kulturális trezor" felnyitása, a politikai-igazgatási decentralizálást követő kitérülködés, az új helyi igények megfogalmazása és a helyi vezetés valamiképpen megerősödése.

Majdán "nevesíti" ezt a fejlődési állomást: a *Lombos (avagy Löwi)-korszak* volt ez, amely a tanácsi önállóság nehezen érvényesíthető ideológiájának és a hatvanas évek közepén beállt enyhülő politikai légkörnek meglovagolásával, a külső ágazati támogatások és a felső politikai kapcsolatok mozgósításával, s ezek következményeként a hetvenes évektől már egy megnevezhető szellemi pezsdüléssel és fokozódó iparfejlesztéssel jellemezhető. - S ezzel már az *örökségek* egyik fontos eleméről, az intézményesült viszonyrendszerek használatáról van szó.

A szerepvesztett kisváros új szerepének kialakítása, a zárt kommunikációs tér nyitása, a bizalmi alapú *külső kapcsolat* „bevetése” tipikusan ennek a kisvárosi elithagyománynak alapeleme. Kétségtelenül paterná-

lis, bizalmi alapú, de olyan örökséget hordozó eszköz, amely már nem a sikerképtelen dzsentri vészreakciója, hanem a perszonális nexusokon és kapcsolati intimításon nyugvó cselekvést eredményezi.

A városi tanácselnök Lombos nem a megyei, mesterségesen fölérendelt szférában keres megerősítést, hanem - átnyúlva ez intézményes korlát fölött - a még központibb szférában; nem a megyei elismerésért és nem a fővárosiért cselekedett, hanem a külső megerősítéssel stabilizálta vagy jobbította a város romló helyzetét az intézményszerű interperszonális mezőben. A Szabó Zoltán jellemezte helyzetben még a főispáni titkár vezérlete alatt pakolták a vármegegye hajdúja a megyeháza portáján a szövöszékeket és a házi szőtteskiállítás darabjait, hogy a megye népe munkához, a város jövedelemhez jusson a helyi kézművesiparból - *Lombos Márton* (kispolgári kereskedőségéd!) pedig az országos pártvezetéstől eszközöl ki fejlesztési támogatást, kihasználva a kollektív tapasztalatot és a funkcionális eszköztárat. Korszakok, kulturális szintek, kapcsolatok és karakterek különbségei ezek...

Ennek az új típusú kapcsolatrendnek, amely a perszonális térben erősödik meg a szocializmus korszakában, még két tartozéka van, igen karakteresen.

Az egyik a város "menedékhely"-jellege, amely részben történelmi, részben jelképes is, hiszen a törvényhozó igazgatási logikájával nézve senkinek nem volt érdeke határszéli várost fejleszteni, és lakosi szempontból sem volt jobb jövőt remélni - mégis számos értelmiségi Pestről is ideköltöztek, vállalkozóktól népművelőig, orvosoktól gyárvezetőig sokan leltek itt új funkciót, s találnak jövőreményt is. Sőt, a város párttitkára is egy jó ideig ide száműzött, büntetésből ide helyezett egyén volt.

A másik eleme az újjáalakuló kapcsolatrendnek a „*csakazértis*” mentalitás: bár a negyvenes évektől a hatvanas évek közepéig egy mély *retardáltság-érzet* telepedett rá a város értelmiségre, mégis számos sikerérzet is ehhez a túlélő magatartáshoz, illetve a retardáltság elleni küzdelemhez kapcsolódik utóbb.

A retardáltság-érzet elleni cselekvés pedig ekképpen éltető erőt tartott fenn, a *túlélés programját* hívta elő, lassan előkerültek az életesélyeket növelő, az egyenlőtlen elosztást kompenzálni képes belső, emberi, kapcsolati, értékrendi, családi tartalékok, az új szereptudatok bázisai, s bizonyos értelemben a mai funkciótudat, értékrend és perspektíva-biztonság részecskéi kezdtek egymásra épülni.

Úgy vélem, alkalmasint ez is egyik (alig látható) oka volt annak, hogy egy magát megtartó értelmiség, egy kezdeményezni merész vállalkozói réteg és egy ideológiai-szakmai-pártkapcsolati tőkéjét konvertálni képes csoport (túl azon, hogy nyilván kalandor konkvizistádorok is feltűntek vagy visszatelepültek) moccanást idézhetett elő Balassagyarmaton.

A „túlélés programja” mint a *balassagyarmati elit* (vagy a sok szempontból ebbe a körbe tartozó kiemelt és kiemelkedő értelmiség) helyzete, cselekvési rutinja és a vertikális differenciálódásban betöltött szerepe viszont nemcsak az individuális motivációkkal magyarázható - bár e téren az egyéni életmód-stratégiákat és életesélyeket inkább tartom meghatározó jelentőségűnek, mint a réteg- vagy státuszcsoporthoz leírható jellemvonásokat.

Az individuális cselekvési programokat szeretném az alábbiakban az *életstílusok és életvezető értékek* felől megközelíteni. E téren a társadalmi cselekvést és ezen túl a

kollektív (vagy réteg-ismérvek szerinti) *kapcsolatokat* lehet leginkább megnevezni, amihez szükséges, de nem elégséges ismerv a *rétegződésben* elfoglalt hely definiálásához.

A balassagyarmati elitnek számos különböző jellemvonása van, de törekvéseik hasonlítanak vagy emlékeztetnek egymásra, s meg lehet nevezni például a céltudatos, racionális cselekvőket vagy a politikai és/vagy gazdasági, sőt kulturális szerencselovagokat, akiknek sikeréhez vagy túlélő stratégiájához a körülmények bizonyos összejátszása adott inkább felhatalmazást, mint a hozott kultúra.

Az *elitet*, ami kisvárosi szinten a társadalmi élet irányításában, befolyásolásában, kihívásainak megválaszolásában elért jó pozíciót, gyakorlottságot és kiemelkedő döntéshatalmat jelent vagy ezekhez nagyon közel eső státust, interperszonális kölcsönviszonyok rendszereként, hálózatoként találtam meg. Az esetek egy részében egyéni viselkedésről, nézetekről, tanult mintákról van szó, a kérdezettek java részénél azonban a társadalmi környezettől korántsem független reakciókat, kihívásokra adott válaszokat találunk, tehát részben strukturális változókat is, amelyek belátásához véltem fontosnak a fönti „történelmi ív” fölrajzolását.

A balassagyarmati elit viselkedése, tagjainak válaszai a sorskérdésekre, érdekeik és létfeltételeik is a társadalmi környezet szerkezeti sajátosságaitól meghatározottak, a társadalmi munkamegosztáson belüli *pozíciójuk adta készletekből* építkeznek. Lásunk ebből néhány momentumot.

Helyi elit és elit-értékek

A magam törekvése ebben a kisvárosi társadalmi térben leginkább az volt, hogy

átlássam a gyenge kötéseket, a be nem vallott cselekvési vagy értékrendbeli párhuzamosságokat, a viselkedés mögöttes motivációit és azok társas visszhangját, az életesélyek egyenlőtlenségeit és hasonlóságait, a kulturális és politikai tőkék konvertálhatóságát, illetve mindennek hatását egy kapcsolati és kulturális reprodukciós mechanizmusban. Mivel maga a gyarmati társadalom is „kis minta”, továbbá mivel a helyi elit relatíve és ténylegesen is kis számú, s mivel részben „jöttment”, részben innen emigrálni törekvő, a helyi elitet tarthatnánk akár az esélytelen, sikertelen, fluktuációra képtelen, mobilitásra alkalmatlan csoportnak is, vagyis olyanak, amelynek racionális osztálycselekvése eleve reménytelen. – Viszont épp az empirikus tapasztalat mondatja azt, hogy a *gyarmatiak mai elitjét* nem elsősorban a származási elit adja, nem is a tudáselit, sőt mégcsak nem is a politikai elit – mégis megvannak bizonyos elitvonásai, a perszonális kapcsolatrendet is magába foglaló paraméterei.

Nem állítanám, hogy életvitel-szerű egységéről, zárt kapcsolati szféráról, szintetizálódott műveltségi szintről vagy intézményszerű kapcsolattartásról van szó – inkább csak odáig merészkednék, hogy a kulturális csoporton, családi-társasági környezetben, foglalkozási társas körön kívül van még valami, ami az elit különböző csoportjai között, de virtuálisan mégis egyazon szintre helyezi annak egyedeit: ez pedig a *kisvárosiság*, amely egy *makrotársadalmi tagoltság képzetén belüli pozíciót* jelent az ott élő és önmagára reflektíven tekinteni képes szférában. Vagyis például annak tudása és pontosabb ismerete, hogy egy fővárosi kulturális életben részt venni kivételesen nehéz ugyan, de mert az elitbe kerülést fogyasztásra alkalmas kínálattal biztosító szolgáltatás (al-

kotás, oktatás, értékközvetítés, stb.) maga is piaci termék, s egy nagy piacon csak valóban másabb-jobb termékkel lehet "betörni", addig egy helyi piacon már "piacképes" lehet az is, akit esetleg be sem engednék a fővárosi piacra.

A gyarmati kábelgyár igazgatója vagy a zeneiskola tanára a maga szintjén éppoly sikeres, ha nem épp sikeresebb, ismertebb, mint fővárosi kollégája... S a vidékiségnak ez a tünete mindig megfogalmazatlan vagy kímélettel, esetleg önsajnálattal megfogalmazott maradt, a vidéki elit ezt származásával hozza. A „piacképesség” persze itt érvényességet, hatékonyságot, eredményességet, s gyakorta többletzorgalommal produkált többlet-teljesítményt is jelenthetne. A vidékiség egyik alapvető tünete, hogy az *optikája* más, mint a fővárosiaké: számukra az „itt” ugyanolyan helyi identitást, kapcsolatterendszert, szokásokat, értékeket mutat, mint az „ottaniaknak” a sajátjuk, sőt, alkalmasint erősebb kötődést, lokálpatriotizmust is eredményezhet.

A vidékinek a szó nemesebb értelmében több köze van a vidékhez és magához a lakóhelyéhez, mint a nagyvárosinak. Ezenfelül a mozgás, az utazás ma már nem akadály. Gyarmatról egy órányi az út Pestre, semmivel sem több, mint a pestieknek a Balaton vagy a Mátra. (Ennyiben nem eltűzött, hanem valóban átélhető tragédia a hátramentiség, amely bizonyos időszakokban térben is lehetetlenné tette a *gyarmatiak számára a szerves környezettel való együttélést*). A mozgásnak ez a lehetősége a vidéki számára többleteket kínál csupán, nem pedig elvesz a helyiek helyzeti előnyeiből. S talán az ingázókat (a nem tartalmi, hanem fölösleges funkcionális mozgást végzőket) leszámítva, korántsem státuszromboló jellegű maga a mozgás, amely az elit számára

nem kényszer, hanem lehetőség inkább, életük horizontális kiteljesítése, s egyúttal arról is árulkodik, hogy *a kisvárosi lében minden megvan, csak kicsiben, emberléptékű méretben*, s ami nem lenne, az sem elérhetetlen.

További fontos szempont a gyarmati elit státuszának reprodukciójában, ami az elit számára mindenütt kulcsfontosságú cél: nevezetesen az életszínvonal nívóján kívüli hatékonyság, a hatás, a befolyás, a hatalom növelése az adott szinten sokkal könnyebb, mint a nagyvárosi vagy a fővárosi közegben.

Egy átlag értelmiségi vagy felső elitbeli éppoly kevésbé tudja befolyásolni az országos külpolitikát vagy a privatizációs paramétereket, mint egy balassagyarmati orvos a kórházi-egészségügyi ellátás helyi javulását, vagy a textilkereskedő a cseh és szlovák vászonfesték-gyártást és ipari műszárfelhasználást.

Ne felejtjük el azonban, hogy épp az elit „ópiuma” a siker, az érvényesülés, a hatás és a *presztizs*, amelyből relatíve sokkal több jut a vidékinek. S ez ugyancsak a státuszbiztosításhoz, a sikerességhez, az elit-normák minimuma szerinti „minőségi extraprofit-hoz” tartozik. Nem beszélve arról, hogy az elitet éltető, reprodukcióját segítő *perszonális kapcsolatháló* mennyivel több biztosítékot tartalmaz kisvárosi szinten, mint a fővárosban. További, a helyi elit státuszjavulását vagy helyzetkonzerválását jelző, szimbolikusan is jelentőséggel bíró momentum az *életszínvonal*.

A társadalmi feltörekvésnek régtől fogva ismert kritériuma az életszínvonal növelése és az ambíciók teljesedése mint az életminőség javulásának eszköze. Kétségtelen, hogy a hirtelen nagyra nyílt életszínvonal-olló ma már összehasonlíthatatlanná teszi a fővárosi elit lakás- és életszínvonal-helyze-

tét a (se nem iparvárosi, se nem igazgatási, se nem mezőgazdasági karakterű) kisvárosiakéval.

Az általam látott vagy meglátogatott balassagyarmati elit-lakások igen jól reprezentálják, hogy egy kisvárosban felsőközéposztályi vagy annál jobb szinten élni szinte csak szándék kérdése a fővárosi viszonylatokhoz képest. Maguk a helyi elit tagjai egyértelműen "fölfelé" vágyakoznak, de józan mérlegeléssel megrekednek a tisztas, szerény helyi gazdagságban. Például a gyarmati kulturális elit tagjainak otthona, hangszerekkel, festményekkel, sok könyvvel, technikai felszereltséggel, telefonnal, tagolt terekkel és tágassággal igen jól reprezentálja a korántsem ódivatú polgáris vagy nagypolgári miliőt.

Szintűgy nem kevés azok száma, akik pesti egzisztenciájukat hagyták ott balassagyarmati vagy Gyarmat-környéki letelepedésért, a vidéki egzisztenciáért. S akik ma Pesten észrevétlen beolvadnának, azok ott az elithez számítanak, továbbá harmonikusan élnek át és élvezik is életstílusuk sikerültét. A mai gyarmati kulturális elit java része számára a fölmorzsolódás, az elemi elvegyülés vagy az elidegenedettség élményét hozná a főváros; egy kisváros, a maga intim tereivel, befogható méreteivel és szűkös információs hálózatával valóban kisstilű tud lenni, de főképp csak annak, aki világvárosi méretekhez szocializálódott vagy azt ismeretlenül áhítja.

A helyi elit státusztermelésének egyik forrása viszont éppen az, hogy az áttekinthető méret kínálta definiált, behatárolt mozgástér lényegében állandó marad, s csupán az ezen belüli változások jelentenek kihívást az alkalmazkodásra, ami az eredendő mozgékonyaság esetén a legkevésbé sem gond.

A helyi közösség, akármilyen fiktív olykor mint közösség, mégis számos integráló erőt, többféle megerősítést és belső kontrollmechanizmust, áttekinthetőbb értékrendet, kollektívan jóváhagyott célképzeteket fejleszt ki magában, sokszor egyértelműen megteremti az életforma-azonosság értékét is, amely kulturális vagy szimplán emberközi kapcsolatok mezőjével, intézményesült viszonylatok rendszerével veszi körül az egyént, aki számára a kollektív tapasztalat - bármily változékony legyen is - egyfajta belső szervezőerőt jelent, s ezt minduntalan megerősíti vagy korrigálja az egyéni és családi, kisközösségi és helyi társadalmi élettörekvések adott kerete. Mindez részben védelem is a külső veszélyek és a belső konfliktusok ellen, akkor is, ha a konfliktusok átélése csak alkalmilag teremti meg az időleges véleménytársulásokat. Vagy ahogy *Tausz Katalin* is írja: mindez ideologikus közösségtudatot, helyi referencia-csoportokat termel, vagyis lehetőséget teremt arra, hogy önmagát csoportként is megfogalmazva, az „én-” és „mi-tudattal” másoktól megkülönböztődve, helyhez kötődő szerkezeti elrendezésben élhessen (*Tausz, 17. p.*).

Bár a helyi elitnek sosincs meg az állandósága, s még kevésbé van meg a makrotársadalmi szintű elismertsége, a gyarmati elit számára a gyakran láthatatlan réteghatárok sokkal több biztosítékot jelentettek a múltban, mint manapság. Mint *Utasi Ágnes* írja, ennek okai részint a *többnemzetiségű* helyi társadalom egyes rétegei között kialakult *közmegegyezékes* közlekedési pályák, részint az iskolai végzettség, származási közösség, családi normarendszer és nyelvi-kulturális örökség által meghatározott *életstílus-egységek* kialakulása voltak.

Létezik egyfajta diszkontinuitás, amely a harmincas évekbeli (vagy korábbi) elit és

a mai elit között van. A mai, kialakuló vagy részben kialakult gyarmati elit már nem ugyanaz az elit, amely származási előnyeit még élvezte a harmincas években. Két szempontból azonban mégis megmaradt és tovább él ez a társadalmi csoportozat: egyrészt fölhasználva a fővárossal való kapcsolatát, az információs hálózatot és a családi-rokonsági-kollegiális liezonokat, *a hajdani gyarmati elit java része Pestre költözött*, s lényegét tekintve nem került mélyebbre a társadalmi struktúrában, vagy nem él ma rosszabb státuszban, mint annakidején. Másrészt ugyanők örökölték Gyarmaton azt a *normarendet*, amelyet az alacsonyabb státuszú társadalmi osztályok is kondicionáltak mint elit-ranghelyezethez tartozót, s amelybe a mai felsőközéposztályi családok betelepültek, vagy ahová fölemelkedtek. S ahogy amazok - mint Utasi írja - „a Budapestre kerültek 70 százaléka a legmagasabb presztizsű lakóövezetekben (főleg az I., XI., XII. kerületekben) él”, és „a fővárosban is megőrizték a családi státuszt megillető szegregációs pozíciót”; *az új gyarmati elit* is - vélem én - arról a családi értékrendszerrel vall ma, amely a kitartásra, a hátrányos helyzetet előnyösre fordítani képes mentalitásra, a túlélésre, a státuszmegőrzésre szocializálta az újabb nemzedékeket. Ha a harmincas évek gyarmati elitjét az iskolázottság, a nyelvtudás, a családi nevelés konzekvens volta - az értékiszolgáltatás szempontjából - vagy épp a fiatalabb nemzedéknek „útravalóul” adottak szempontjából nézzük, igen szembeszökő, hogy ez következetesen megmaradt.

Kondicionálódott tehát Balassagyarmaton az elithez-tartozásnak néhány formai jegye, amelyet (főképp a humán értelmiség berkein belül) talán eredendően a polgári-sodás, a város lakó polgári értékrend tartal-

mainak tekinthetünk. Olyanokra utalok, mint a kulturális cserekapcsolatok, az információs terek, a kommunikációs szféra relatív (vagy szelektív) zártsága és emellett rugalmassága, a családi normarenden belül a szülők mintaszolgáltató szerepe, a belső és külső harmónia megnyilvánulásainak tisztellete, a magaskultúra fogyasztása és átadása, a társadalmi hasznosságtudat és hatékony jelenlét mellett az emberség, a humánus gesztusok, a tolerancia stb. Továbbá olyanokra, amelyek révén az emberi, egzisztenciális és szellemi sikerképességgel mérik az elithez tartozást, de nem függetlenítik ettől a morális lét eleganciáját, az erkölcsi tartás és a fenség látható megnyilvánulásait; s ahogy a hasznosság és hatékonyság mellé helyezik a műveltségi normákat és az anyagi biztonság feltételeit mint értékelveket - abból végülis a legklasszikusabb intellektuális elit-felfogás világlik ki.

A szellemi elit-csoportba tartozók ugyanúgy, mint a gazdasági elit tagjai, önmagukat nem sorolják az elithez, de az odatartozók meghatározásakor pontosan azt az egzisztenciális és mentális ranghelyzetet írják le, amilyen az övék. Magyarán: az önmeghatározásnál elsősorban valamiféle emberi tevékenységtöbbletet, mintaszolgáltató magatartást, sikerességet és emberséget, szellemi fölényt és morális tartást hangsúlyoznak, de az *elit fogalmához* mindezeket nem kötik, hanem azt szívesebben használják valamiféle elvont *értékkategóriaként*, amelyet talán inkább a gazdasági életben játszott szerep, a politikai befolyás vagy a hatalmi befolyásolás-képesség jellemez számukra, s ezt magukról okkal nem tételezik.

A mai balassagyarmati értelmiség elit-fogalmába mindenképpen a vezetők szférája és a jól keresők vagy gazdagok („főorvosok, gyárigazgatók, sikeres vállalkozók”) szférája

tartozik, akiknek *sikeressége kívülről de-terminált*, hivatalosan elismert vagy támogatott.

Ugyancsak érdekes, elitet jellemző motívum az *életesélyek szimmetriája*: az egyéni életrajzok párhuzamossága sokszor meglehetősen hasonlóságokat mutat, s mindegyik életútban kulcsszerepe van a családnak, az indító családi környezet hosszútávú hatásának, a szülők értékrendjének, a familiáris kapcsolatoknak és késztetéseknek, anélkül, hogy a legtriviálisabb vagyonosodás feltételezése állna mögötte. Az elit-szerephez hozzátartozik a gyermek életesélyének javítása, amely mint a *jövendő elitbe tartozás* lebeg szem előtt.

A mai gyarmati értelmiségi elit tagjai magukat a felsőközéposztályi szintre helyezik, amiben - különös tekintettel a szocializmus sikeresen homogenizáló évtizedeire - mélyen egyet lehet érteni velük, bárha föltehetően nincs kellő rálátásuk arra, hogy amennyiben egyáltalán lehetséges lenne az *új gyarmati elit kialakulása*, az éppen az ő szerepvállalásuk révén lesz lehetséges. Ezt igazolja az is, hogy a harmincas évek gyarmati elitjének életmódjáról hallottakhoz sokban hasonlít a mai gyarmati kulturális elit életmódja és egész habitusa. Az összetartozás, a családi életek egymásba karolása, a magaskulturális rendezvényeken való jelenlét, a "partyk" és kártyadélutánok, a családi zenélés és a művesebb életvitel számos egyéb jele nagyjából ugyanazt a társadalmi ismeretségi kört, ugyanolyan társas kapcsolathálót mutatnak, mint a hajdani volt (leszámítva természetesen az etnikus identitás és etnokulturális zártság annaki-dején jelenvaló, de ma már hiányzó momentumait).

A kulturális elitnek tartott csoport egy alig *latens identitástudattal*, „mi-tudattal”

is rendelkezik, de ebbe a csoportképzetbe nem sorolja a politikai elitet, sem a gazdaságit, miközben részének tekinti számos értelmiségi szféra, szakmai kör kiemelkedett egyéneit - például orvosok a zenészeket, képzőművészeket, pedagógusok az ügyvédek, jogászok a művészeket és orvosokat, stb. S ennek az elit-körnek szükségképpen megnyilvánulása, bizonyos értelemben mentális öröksége az, hogy kitartásra, leleményességre, helytállásra és sikerre szocializálja a fiatalabb nemzedékeket.

Míthogy ma már a fővárosi kulturális élet könnyebb elérése nem lehetetlen, reményt kelthet az a helyzet, hogy a mai fiatal vagy második generációs értelmiségi elit megmarad a városban, visszatér vagy (a budapestihez képest még mindig könnyebben megteremthető) lakás- és egzisztenciális bázis reményében helyben marad, s a Kelet-Európát is elérő intellektuális minimumszinthez alkalmazkodni próbálva diplomát szerez, nyelveket tanul, elitértelmiségi szociabilitásra rendezkedik be. Az ilyen elit-rétegnek hosszútávú, s nem egynapéló sikerességre berendezkedett hagyománya segíthet abban, hogy a balassagyarmati piaci "vadkapitalizálódás" talán visszahat majd a minőségi értékrendekre, s az elitértelmiségi életstratégiákat a perszonális szféra védelmére, a szellemi kiválóság elérésére serkenti.

A "politikai elit"

Alighanem külön említést érdemelne a balassagyarmati *politikai elit* - ha lenne ilyen. A város elveszített megyei státusa, a frontier-szerep és a periferizálódás két tendenciát engedett érvényesülni: a helyi politikai vezetés 1952 után egyrészt főképp „ejtőernyősökből” állt (mint rendszerint a megyeközpontok), másrészt épp a Salgótarján

preferálása miatt hátrányos helyzetbe szorított gyarmatiak rákényszerültek arra, hogy összeszedjék politikai hatékonyságuk, kapcsolatrendszerük maradványait, s azt részint az új megyeközpont ellen fordítva, részint önvédelmi eszközként használva stabilizálják korábbi státuszuk romló állagát.

A mai átmeneti korban még megmaradt, jobbára nyugdíjas-korú hajdani párt- és tanácsi vezetők bizonyos mértékig igyekeznek átfesteni emlékeiket, vagy épp ellenkezőleg, örök értékű sikerkorszakként gondolnak az elmúlt évtizedekre, de többségük kihullott a politikai elit befolyásoló szerepköréből, elveszítette kapcsolatait és eszközeit, korosztálya kihalt vagy visszavonult, s így a mai politikai konstellációkra már szinte semmiféle hatással nincsen. Mindenesetre a hajdani *politikai érdekkörök* befolyásolása korántsem csupán a politikai élet vagy a helyi politika-irányítás szintjén keresendő.

A mai politikai vezetésnek sincsen közmegebecsülésnek örvendő, sikeres vagy legalább karizmatikus státusza, de a korábbiak (az egyetlen kivétel Lombos Mártont leszámítva) még kevésbé volt.

Amennyire a tegnapi politikai "elit" mai önértékeléséből kiderül, ezek az emberek éppúgy szociábilisak próbáltak lenni, éppúgy a maguk "kiválósági" öntudatával és némileg eltúlzott omnikompetenciájával definiálták létük értelmét, mint a helyi elit-értelmiség a maga morális hasznosság-tudatát és szolgálat-elvét. Mindketten azt látszanak céljuknak tekinteni, hogy Balassagyarmat ne legyen többé gyarmat, ne legyen többé sem a megye, sem az ország gazdaságának, politikai intézőköreinek, munkaerő-gazdálkodásának vagy idegenpolitikájának, határőrizeti szférájának gyarmatosított státuszba szorított elszenvédője.

A volt tanácsi vezetők a maguk helyzetét hagyományosan a pártirányítással szembenállóként vagy csakis formális együttműködésként határozzák meg, de az ezzel szembeni természetes gyanakváson túl ez utólagos minősítésekben mindenképpen szerepet játszik egyfelől a helyi vezetés mindenkori függő helyzete a helyi gazdaság sikerességétől, másfelől a természetes ózkdadás a még hatalmasabb irányítóktól és híveiktől. Minthogy pedig a helyi gazdaság igen fejletlennek volt mondható, a mai fejlődési állapotban a politikai szféra szétziláltsága még kevésbé kedvez egy (bármily formális) politikai elit kialakulásának és elfogadottságának.

Nincs tehát balassagyarmati politikai elit, amelyet ekként értékelhetnénk. A város történeti egzisztenciavesztése és szerepének minimalizálódása meglátszik a helyi vezetés "gyengességén" is. Néhány dzsentroid allúrt leszámítva az eddigi helyi vezetés inkább *kapcsolati elitként* működött, inkább érdekkijáró szerepe volt erősebb, mint az elnyomó és végrehajtó, s ebben az értelemben köréhez tartozott a helyi katonai és rendőri tiszti réteg a maga klubjellegű kapcsolati körével, ami ugyancsak a város kulturális miliójét "segítette" tovább egzisztálni, mert nem volt olyan szoros az uralmi ráhatás és nem volt olyan kicsi az uralmi távolság a helyi kulturális elit és a politikai-hatalmi vezérkar között, hogy minden apró közügybe beleszóltak volna "fönről". Mindez arra figyelmeztet, hogy amennyiben létezett kulturális elit-tradíció ebben a városban, annak szuverén, rejtett szféráit nem próbálta totális és kombattáns módon befolyásolni, vagyis élni hagyta ez a politikai szféra.

Mindennek ellenére a balassagyarmati középosztályi társadalom túlélési stratégiáira nyilván hatott a politikai légkör is.

Amennyire a kívülálló ezt érzékelheti, föltehetően nem volt annyira erőszakos a ráhatás, hogy totálisan elnyomta volna, írmagját is elpusztította volna a kisvárosi értelmiségi elit-tradícióknak, de nem volt annyira erős sem, hogy épp a megmaradás érdekében a hatalom ellen kialakított érdekszövetséget generált volna. A relatíve puhább hatalmi gyakorlat és a város perspektívátlanlansága ezért természetesen erősítette azt a törekvést, hogy a sikerképesebb és változtatni bátor helyi elit inkább Budapestre indult szerencsét próbálni, ami az esetek java részében jól vagy jobban sikerült, mint statisztikusan várható lett volna.

A középosztályi tradíció értékeinek legfontosabbja éppen a *középosztályi státus megtartásának mintája*, amelyen belül például a nyelvtudás, a nyelvvel rendelkezés mint kulturális tőketulajdon más multikulturális területeken is megvolt, de a gyarmatiak számára valóban az egyik feltörekvéshez, sikerhez vezető eszköz maradt. Az új, mostani gyarmati középosztály talán még mozgékonyabb, mint elődei voltak, s szinte a gyökeret-eresztés nélkül is hajlandó fölállítani helyi státusát a rövidtávú siker reményében. Ez az új társadalmi réteg talán a gyors társadalmi változás okozta válsághelyzetet, a kihívások nehezen elhárítható tömegét igyekszik távol tartani magától ak-

képpen, hogy térbeli mozgással alkalmazkodó helyzetudata kialakulatlanlanságához és szerepe előre láthatatlanságához. A képzelt, és főképp politikai téren erőltetett kollektív identitástudat vagy közösségkép tarthatatlansága bizonyonnyal sokakat kerget hamis, sosemvolt vagy most keletkező eszmények után.

A város, Balassagyarmat jövője szempontjából, tehát immár az lett a ma kulcskérdése, hogy a fölöttébb lassan prosperitásnak induló vállalkozási szférára tőkeereje képes lesz-e *új polgárosodást* elősegíteni, s ez új perspektíva szereplői miként viszonyulnak majd a magasabb politikai szférák gyarmatosító politikájához vagy a helyi elit túlélő, hagyománytartó szereptudatához és mai-holnap szerepkereséséhez.

Felhasznált irodalom:

- Feuer Mária (1982) kóruskutatása Balassagyarmaton. In: Tanulmányok. A közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai c. kutatási főirány vizsgálatai. Művelődéskutató Intézet, 103p. Majdán Béla (1993) Egy határmenti kisváros történelmi arculatának főbb vonásai. Kézirat, 14 p. Szabó Zoltán (1938) Cifra nyomorúság. Cserépfalvi, 282 p. Tausz Katalin (1993) Gondolatok egy városi kis-társadalom szerveződéséről. (Kézirat. Kandidátusi értekezés.) Utasi Ágnes (1994) A kisvárosi elit változásai és sikerstratégiái. Kézirat. 58p.